

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

श्री. संजय बाळगोंडा खोत

संशोधक विद्यार्थी,

राज्यशास्त्र विभाग

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश

मध्ययुगातील अंधकारमय युगाच्या अस्तानंतर जगभरातील समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रबोधन युग अवतरले. मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात आमूलाग्र स्वरूपाचे क्रांतिकारी परिवर्तन होवू लागले. मानवी समूहाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी नवे सामाजिक शैक्षणिक, संस्कृतिक व राजकीय प्रारूप सूर झाले. राजेशाही, सरंजामशाही, अभिजनशाही, हुकुमशाही या शासन प्रणालीच्या मर्यादा व उणिवा उघड झाल्या व लोकशाही या शासनप्रणालीचे महत्त्व व फायदे प्रकर्षाने समोर आले. १८ व्या शतकानंतर लोकशाही ही केवळ शासनप्रणाली नसून जीवनपद्धती म्हणून समोर आली. जगभरातील जवळपास अपवाद वगळता सर्वच राष्ट्रांनी लोकशाही शासन-प्रणालीचा अधिकृत स्वीकार केला. भारत हा खंडप्राय व विस्तृत देश प्राचीन काळापासून भारतात जनपदे- महाजन पदे, पंचायतराज व ग्रामस्वराज या रुपात लहान आकाराची लोकशाही आस्तित्वात होती. ब्रिटीश वसाहतवादाच्या जोखाड्यातून स्वातंत्र्यप्राप्ती झाल्यानंतर २६ जानेवारी १९५० साली भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून उदयास आली. आज भारतीय लोकशाहीने अनेक संकटे, आव्हाने, अडथळे पार करत आपली वाटचाल सुरु ठेवली. आज भारतीय लोकशाही ७३ वर्षांची होत आली आहे. आज भारतासारख्या बलाढ्य लोकशाहीसमोर कालपरत्वे व बदलत्या अर्थकरणामुळे जुन्या समस्या आव्हाने नव्या रुपात समोर येत आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधातून सद्यकालीन पार्श्वभूमीवर भारतीय लोकशाहीला आव्हान देणाऱ्या काही प्रमुख घटकांचा अभ्यास करून त्याबाबत संशोधक या नात्याने दृष्टीकोन व्यक्त केला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन हे स्वज्ञान व स्वअभ्यासावर आधारित आहे.

पारिभाषिक शब्द : शासनप्रणाली, घटनात्मक पेचप्रसंग सर्वोच्च न्यायालयाचे न्याय निवाडे, जमातवाद, प्रादेशिक अस्मिता, विकासाचा अनुशेष, माहिती अधिकार, सुशासन, नागरिक प्रत्याभरण, प्रसारमाध्यमे, समाजमाध्यमे, नागरिकत्व, अपरिपक्व, व्यक्तिस्तोम, पक्षीय राजकारण, घराणेशाही, भ्रष्टाचार

प्रस्तावना:

मध्ययुगातील अंधकारमय युगाच्या अस्तानंतर जगभरातील समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रबोधन युग अवतरले. मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात आमूलाग्र स्वरूपाचे क्रांतिकारी परिवर्तन होवू लागले. मानवी समूहाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी नवे सामाजिक शैक्षणिक, संस्कृतिक व राजकीय प्रारूप सूर झाले. राजेशाही, सरंजामशाही, अभिजनशाही, हुकुमशाही या शासन प्रणालीच्या मर्यादा व उणिवा उघड झाल्या व लोकशाही या शासनप्रणालीचे महत्त्व व फायदे प्रकर्षाने समोर आले. १८ व्या शतकानंतर लोकशाही ही केवळ शासनप्रणाली नसून जीवनपद्धती म्हणून समोर आली. जगभरातील जवळपास अपवाद वगळता सर्वच राष्ट्रांनी लोकशाही शासन-प्रणालीचा अधिकृत स्वीकार केला. भारत हा खंडप्राय व विस्तृत देश प्राचीन काळापासून भारतात जनपदे- महाजन पदे, पंचायतराज व ग्रामस्वराज या रुपात लहान आकाराची लोकशाही आस्तित्वात

होती. ब्रिटीश वसाहतवादाच्या जोखाड्यातून स्वातंत्र्यप्राप्ती झाल्यानंतर २६ जानेवारी १९५० साली भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून उदयास आली. आज भारतीय लोकशाहीने अनेक संकटे, आव्हाने, अडथळे पार करत आपली वाटचाल सुरु ठेवली. आज भारतीय लोकशाही ७३ वर्षांची होत आली आहे. आज भारतासारख्या बलाढ्य लोकशाहीसमोर कालपरत्वे व बदलत्या अर्थकरणामुळे जुन्या समस्या आव्हाने नव्या रूपात समोर येत आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधातून सद्यकालीन पार्श्वभूमीवर भारतीय लोकशाहीला आव्हान देणाऱ्या काही प्रमुख घटकांचा अभ्यास करून त्याबाबत संशोधक या नात्याने दृष्टीकोन व्यक्त केला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन हे स्वज्ञान व स्वअभ्यासावर आधारित आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी सामाजिक शास्त्रातील संशोधन पद्धतींचा वापर केला आहे. यामध्ये संकलित माहिती, वृत्तपत्रीय व मासिकांतील लेखन संदर्भग्रंथातील लेखकांची अभ्यासपूर्ण मांडणी इ. माध्यमातून माहिती संकलन केले आहे.

उद्दिष्टे

१. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय लोकशाहीची सद्यकालीन स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. भारतीय लोकशाही समोर निर्माण झालेल्या आव्हानांची मीमांसा करणे.
४. भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्यासंदर्भात असणारी संधी व धोके यांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

१. भारतीय लोकशाहीला समृद्ध असा ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे.
२. भारतीय लोकशाही उत्क्रांत होत आली आहे.
३. भारतीय लोकशाही सर्व समावेशक व लवचिक आहे.
४. भारतीय लोकशाहीसमोर संधी सोबत आव्हाने व अडथळे निर्माण होत आहेत.

आशय स्पष्टीकरण:

जगातील सर्वात मोठी व जुनी लोकशाही असणारे भारत हे एक विविधतेत एकता दर्शवणारे राष्ट्र होय. विशाल व महाकाय विस्तार असणारे भारत हे विकसनशील राष्ट्र होय. परकीय आक्रमणे पचवून सर्वांना सामावून घेणारी ही भूमी बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुप्रांतीय असे संमिश्र व गुंतागुंतीचे स्वरूप भारतीय लोकशाहीला लाभले आहे. भारतीय लोकशाही भारतीय संविधानाने घटनात्मक मार्गाने प्रस्थापित केली आहे. भारतीय लोकशाही सर्वसमावेशक, सहिष्णू, सर्वधर्मसमभावी व धर्मनिरपेक्ष आहे. भारतीय लोकशाही जगभरातील प्रगत-पुढारलेल्या राष्ट्रांसाठी एक आश्चर्य व चमत्कार आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय बहुपक्षीय संसदीय लोकशाही कितपत यशस्वी होईल, किंवा भारतीय लोकशाही रुजणार का? अशा शंका व सांशकता व्यक्त केल्या गेल्या. परंतु सामान्य व श्रमिक भारतीय नागरिकांनी हे सर्व अंदाज व पूर्वग्रहदुषित तर्क साफ चुकीचे ठरवले.

आज भारतात गुण्या-गोविंदाने नांदत असलेली व परिपूर्ण परिपक्व होण्याच्या मार्गावर असलेली भारताची जागतिक प्रतिष्ठा व आदर युक्त भावनेशी जोडलेली आपली लोकशाही पुढील बहुआयामी आव्हानांना सामोरी जात आहे.

१) परिपक्व नागरिकशास्त्राचा अपुरेपणा:

जगातील कोणत्याही लोकशाहीचा कणा असतो तो म्हणजे परिपक्व नागरिकशास्त्र Civics ही लोकशाही यशस्वी होण्याची पूर्वअट आहे. परंतु भारतातील निरनिराळ्या सामाजिक शैक्षणिक व सांस्कृतिक कारणांनी नागरिकांमध्ये नागरिक या नात्याने असणाऱ्या जबाबदाऱ्या, कर्तव्ये व बांधिलकीचा खूप मोठा अपुरेपणा दिसून येतो. लोकशाही आणि नागरिकशास्त्र या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. नागरिकांच्या सजगता समंजसपणा व सक्रिय सहभागावरच लोकशाहीची भरभराहत होते. संमती आणि बहुमत या दोन बाबी लोकशाहीच्या भक्कम भिंती आहेत.

२) धार्मिक व जातीय दुही -

धर्म आणि जात या भारतीय समाजजीवनाच्या अतुट बाबी आहेत. धर्म आणि जाती या लोक समूहांना स्वतंत्र ओळख करून देतात. धर्म आणि जात या दोन बाबी खाजगी व मर्यादित असेपर्यंत बंधुभाव, परस्पर आदर व सौहार्द टिकून राहतो. परंतु हेच दोन घटक जेव्हा स्फोटक व संवेदनशील बनतात तेव्हा तो भारतासारख्या संमिश्र व व्यापक लोकशाहीला सर्वात मोठा धोका असतो. धर्म आणि जातीवर आधारित फुट अथवा दुही सामाजिक सलोखा बिघडवून टाकते. संपूर्ण देशभरात याचे घातक परिणाम होत असल्याचे दिसत आहे.

३) दारिद्र्य बेकारी आणि विषमता:

भारतासारख्या विशाल देशातील मोठी जनसंख्या जर दारिद्र्य- विषमता व बेरोजगारीने वैफल्यग्रस्त होण्याच्या मार्गावर असेल तर या जनसामान्यांचा लोकशाही शासनप्रणालीवरील विश्वास गमावला जातो. जर ही शासनप्रणाली सर्वसामान्यांना रोजगार व राहणीमानाचे संरक्षण देत नसेल किंवा अपुरी पडत असेल तर लोकशाही शासनप्रणालीला सामान्य जनसमुहाचा समर्थन व पाठबळ मिळत नाही. किंबहुना दारिद्र्य आणि बेकारी ही दोन दुष्टचक्रे लोकशाहीला धोकादायक व हिंसक वळण लावतात. यातूनच भरडलेला एक मोठा हतबल जनसमूह लोकशाही शासनप्रणालीला दोष देत तिला कुचकामी ठरवतो. अधिमान्यता गमावण्यासाठी हे कारण पुरेसे असू शकते. गरीब अधिक गरीब व श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत टोकाची विषमता जर सर्वव्यापी होत असेल लोकशाहीची उपयुक्तता व व्यवहार्यता संपुष्टात येत आहे.

४) मुक्त अभिव्यक्ती व स्वातंत्र्याचा स्वैराचार:

लोकशाही शासन प्रणालीत संवाद-सुसंवाद-वाद-वादविवाद-मतभेद-मतैक्य या प्रक्रिया अत्यावश्यक आहेत. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा तर भारतीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. आपले संविधान प्रत्येक भारतीयाला त्यांच्या क्षमता-आवड व गुणांप्रमाणे जगण्याचे सर्वाधिकार बहाल करते. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास व त्यातून राज्याचा विकास होतो. उदारमतवादाचा गाभा अभिव्यक्ती आहे. परंतु या अधिकारांचा मनमानी, मोकाट व मर्यादामुक्त वापर होवू नये. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे, सार्वजनिक जीवनात आचारसंहिता व शिष्टाचाराचे पालन सक्तीने व्हावे बहुसंख्याक विरुद्ध अल्पसंख्याक हा वाद विकोपाला जाण्याचे मुख्य कारण हे अभिव्यक्तीचा गैरवापर हेच आहे. आज Electronic Media व समाजमाध्यमे संदेशवहनाऐवजी

अफवा, गैरसमज व वावड्या प्रसारित करण्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. यातून दोन समाजात तेढ, द्वेष व विष पसरवण्याचे काम ही मंडळी करतात. अभिव्यक्तीमधून सौहार्द निर्माण व्हावा. भारतीय लोकशाही समोर आज विषारी अभिव्यक्ती ही सर्वात घातक समस्या आहे.

५) मतपेढी व निवडणुकांचे राजकारण:

भारतात बहुपक्षीय संसदीय लोकशाही प्रणालीत राष्ट्रीय पक्षांपेक्षा प्रादेशिक पक्षाचे वर्चस्व व प्राबल्य वाढत चालले आहे. प्रत्येक राज्यांन प्रादेशिक पक्षांचे प्रभावक्षेत्र व उपद्रव मुक्त वाढत चालले आहे. यातून जात, धर्म, भाषा, वंश, प्रादेशिक अस्मितांचे म्हणजे पर्यायाने विशिष्ट समान घटकांपुरते मर्यादित असे मतपेढीचे राजकारण वाढत चालले आहे. आज भारताला एकूण मतदार ९४ कोटींहून अधिक आहेत.

डावे पक्ष वगळता इतर सर्व सार्वत्रिक निवडणुकांसाठी मतपेढीचे राजकारण घडवून आणतात. यामधून कधी हिंदू तर कधी मुस्लीम तर कधी मागासवर्गीय तर कधी दलित मतपेढीचे राजकारण भारतीय लोकशाहीला कमकुवत व नामधारी बनवत आहेत. प्रगल्भ नागरिकांची निर्मिती व्हायला हवी. निवडणुका आज एक व्यावसायिक व धंदेवाईक अर्थकारण बनलेले आहे. विधानसभा, लोकसभा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका या आज सामान्य उमेदवारांच्या आवाक्याच्या खूप बाहेर आहेत. चा वारेमाप वापर निवडणूक काळात होत आहे. हे भारतीय लोकशाहीला गंभीर वळण आहे.

६) मतदानाची घटती टक्केवारी

मतदान हे लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रत्येक नागरिकाचे आद्य कर्तव्य व जबाबदारी आहे. परंतू भारतामध्ये मागील १६ लोकसभांच्या सार्वत्रिक निवडणुकांमधील मतदानाची एकूण टक्केवारी ही अपवाद वगळता ६०% च्या खालीच राहिली आहे. म्हणजेच आजही स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव सुरु असताना १०० पैकी ४० नागरिक मतदानाबाबत उदासिन व निष्काळजी असल्याचे दिसून येते. शहरी मतदार फारच अनास्था दर्शवत आहे. मतदानासाठी शासकीय, अशासकीय व खाजगी पातळीवरून प्रबोधन सुरु असताना, नवमतदारांची संख्या वाढत असताना मतदानाची एकूण आकडेवारी वाढायला हवी, मतदान सक्तीचे करायला हवे, मतदानाचे भारतीय लोकशाही अधिक प्रगल्भ व परिपक्व होणारे आहे.

७) फुटीरतावाद:

भारतीय लोकशाहीला संघराज्यीय कवच लाभले आहे. २८ राज्ये आणि ८ केंद्रशासित प्रदेश मिळून हा महाकाय देश बनतो आहे. या देशतः बंधूभाव, एकोपा आणि सलोखा प्राचीन काळापासून नांदत आला आहे. परंतू स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संस्थानांच्या विलीनीकरणाचे पेचप्रसंग निर्माण झाले. १९६० नंतर पूर्वोत्तर भारताचे विभाजन सुरु झाले. मोठ्या राज्यातून छोटी राज्ये स्वतंत्र झाली.

पंजाब, नागालँड, आसाम, त्रिपुरा, तामिळनाडू, प. बंगाल, मिझोरम, अरुणाचल प्रदेश या राज्यात वंश, भाषा, धर्म आणि प्रदेश अस्मिता या कारणांवरून स्वतंत्र देशाची मागणी उभी राहिली. याच फुटीरतावादापासून मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार व जीवितहानी झाली. भारतीय लोकशाही समोर हा फुटीरतावाद भस्मासुरा सारखा उभा आहे.

८) परकीय शक्तींचा हस्तक्षेप:

भारतीय संविधान, भारतीय संसद, भारतीय लोकशाही व भारतीय विधिमंडळ आपआपल्या कार्यक्षेत्रात सर्वश्रेष्ठ आहेत. सार्वभौम आहेत. परंतु आज भारताची महासत्ता होण्याची प्रक्रिया व वाटचाल खंडित व्हावी, भारत स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होवू नये. यासाठी जगातील काही गुप्तहेर संस्था व बलशाली पण उपद्रवी राष्ट्रे भारतीय राजकारण-अर्थकारणात हस्तक्षेप करत आहेत. मोठ्या बलाढ्य कंपन्या भारतीय भांडवल बाजारात व अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करत आहेत. त्यांची मत्केदारी आणि एकाधिकारशाही टिकावी. यासाठी मोठे उद्योजक, व्यापारी कंपन्या व राष्ट्र प्रमुख प्रयत्नशील असतात. जनसामान्यांची दिशाभूल करत धूळफेक करणे व आंदोलने करणे.

हा परकीय शक्तींचा हस्तक्षेप भारतीय लोकशाहीचे घातक आहे.

वरीलप्रमाणे सद्यकालीन पार्श्वभूमीवर भारतीय लोकशाही समोरील संधी, आव्हाने आणि अडथळे अभ्यासता येतील. सद्याचे युग हे स्पर्धेचे व माहिती-तंत्रज्ञानाचे आहे. व्यापार आणि वाणिज्य याला प्रचंड महत्व प्राप्त झाले आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचा विळाखा दिवसेंदिवस घट्ट होत चालला आहे. सामाजिक न्याय आणि समाज कल्याण या संकल्पना केवळ कागदी व नाममात्र बनत चालल्या आहेत. लोकशाही समोर सर्वपक्षीय राजकारणी नेतृत्वाने पक्षीय स्वार्थ, लाभ व हितसंबंधातून लोकशाही केवळ आभासी स्वरूपाची बनवली आहे. भारतीय लोकशाही नवे रूप, नवे वळण घेत कूस बदलत आहे. भारतीय लोकशाहीने अनेक संकटे व बिकट प्रसंग पचवत आपली वाटचाल सुरु ठेवली आहे. भारतीय लोकशाही ही जिवंत व भारतीय समाजाशी एकरूप झालेली आहे. भारतासारख्या खंडप्राय व बहुल सांस्कृतिक देशांमध्ये सर्वसमावेशक व सर्वव्यापी लोकशाही ही जीवनावश्यक गरज आहे.

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य व बळकटी हि भारतीय जनतेच्या हातात आहे.

संदर्भ-

- १) भारतीय लोकशाहीची वाटचाल – डॉ. श्रीकांत देशमुख, अर्थव प्रकाशन, नागपूर
- २) भारतीय लोकशाही – अर्थ आणि व्यवहार राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर, डायमंड प्रकाशन
- ३) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने – प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे, डायमंड प्रकाशन
- ४) भारतीय लोकशाही : शोध आणि आव्हाने – अरुण सारथी, अर्थव प्रकाशन